

בש לשלת הקודש

מוות ויחסים משפחתיים במסכת סנהדרין

משה בלאו

פתיחה

המחצית השנייה של מסכת סנהדרין עוסקת בצדו האפל של המשפט. לאחר דיון נרחב במחצית הראשונה של המסכת, הדן בסמכויות הבסיסיות והיומיומיות של בתי הדין, עוברת המסכת לעסוק ב-"מקל הגדול" העומד מאחורי כוחן של הסמכויות הללו – המוות. לאחר ההסדרה של היומיומי והכלכלי, וניקוי השולחן ממערכות של יחסי כוחות בנאליים – החוק מול האדם הפרטי, הסמכות החילונית של המשפט מול זו הדתית ואדם נגד אדם אל מול מערכת המשפט, בונה הגמרא בסדרת פרקים וסוגיות את מערכת הכוחות הקמאית ביותר: אדם-א-ל-חברה, ביחס לעצם עובדת החיים.

את מערכת הכוחות הזו בונה הגמרא בעירוב אסוציאטיבי למראה של כוחות העומדים בלב שאלת החיים כגון המין, תאוות האכילה, שאלות הרכוש והביתיות ועוד. בסידור מדויק, כרונולוגי, מוצבות אפשרויות המוות הדתיות והחילוניות בזו אחר זו, ומקבלות הקשר ופירוש. היוצא מסדרת הפרקים שבסופה של מסכת סנהדרין אמור לקבל מובן לסדרי העדיפויות הבסיסיים שבלב החיים: מה הם הדברים השווים יותר מהחיים עצמם, ומה היא מערכת היחסים בין הדברים הללו.

אחת התמות החוזרות במרחב ובסוגיות שלפנינו באופן בולט היא התמה המשפחתית. במרכז כמה מהסוגיות המשמעותיות שבמחצית השנייה של מסכת סנהדרין נמצאות סוגיות מחיי המשפחה. לדעתי, הבחירה הזו אינה בחירה סתמית. הגרעין השבטי, או המשפחתי, הוא הגרעין הבסיסי ביותר של הקהילה, ומשום כך – של החוק. מערכות היחסים וסדרי הכוחות שבתוך המשפחה, מהווים את הבסיס לכל מערכת יחסים וכוחות רחבה יותר. כיוון שכך, לעולם כשיחזור החוק לדון בנקודות הקמאיות, הבסיסיות והמופשטות שבו, הוא יחזור למרחב המשפחתי ככזה שעל גביו נבנות מערכות היחסים היומיומיות. ההבנה הזו היא הבנה פסיכולוגית ומשפטית כאחד, ולכן גם הלכתית. אנסה לגעת במשמעותיות מבין מערכות היחסים המשפחתיות המופיעות בסוגיות שלפנינו, ולנסות ולהבין מתוכם את מערכי הכוחות הכלליים אותם מבססת הגמרא בסוגיות שלפנינו.

שריפת בת כהן כרצח על כבוד המשפחה

ראשית, אפתח בניחוחה של הנדירה בארבע מיתות בית דין: השריפה. ניתן לחלק את ארבע מיתות בית הדין לשתיים: שתי הראשונות – הסקילה והתלייה – הן המיתות השגרתיות בהן משתמשים, בהתאם, המקרא וחז"ל. מרבית הנהרגים שעונשם נשנה במפורש בתורה נענשים בסקילה, והתלייה הוגדרה על ידי חז"ל כברירת המחדל למיתות שהעונש בהם לא נשנה במפורש¹. שני האופנים הנוספים של ההוצאה להורג בדיני התורה, ההרג והשריפה, הם אופנים ספציפיים המוקדשים לעבירות מסוג מיוחד. במקרה של הרג באמצעות סיף, ניתן לומר שמדובר בהוצאה להורג 'חילונית', המצטרפת למלחמה, שנענשים בה הרוצחים ואנשי עיר הנדחת. הצורה האחרונה להוצאה להורג על פי דיני התורה היא השריפה, המתבצעת בשני מקרים – בת כהן שזנתה, ואיש ששכב עם אשה ועם אמה, שעל אופיים נעמוד כאן.

בתו של הכהן

בת הכהן מוזכרת במקורות בשני הקשרים. התייחסות אחת במקרא, בעקבותיה מתפתח דיון משנתי ארוך הדן בפרטי וגדרי הדין, והיא עניין ברור זכאותה ההלכתית של בת הכהן, לפני נישואיה ולאחר גירושיה, ביחס לאכילת הקודשים, המותרים רק לבני ולבנות משפחת הכהונה:

וְכָל זָר לֹא יֹאכַל קֹדֶשׁ תּוֹשֵׁב פֶּהֶן וְשֹׁכֵר לֹא יֹאכַל קֹדֶשׁ: וְכֹהֵן כִּי יִקְנֶה נַפְשׁ קִנְיָן פְּסוּף הוּא יֹאכַל בּוֹ וְיֵלִיד בֵּיתוֹ הֵם יֹאכְלוּ בְלֶחְמוֹ: וּבַת פֶּהֶן כִּי תִהְיֶה תִהְיֶה לְאִישׁ זָר הוּא בְתָרוּמַת הַקֹּדְשִׁים לֹא תֹאכַל: וּבַת פֶּהֶן כִּי תִהְיֶה אֶלְמָנָה וְגִירוּשָׁה וְזָרַע אֵין לָהּ וְשָׂבָה אֶל בֵּית אָבִיהָ כְּנַעֲוִיָּה מִלְחָם אָבִיהָ תֹאכַל וְכָל זָר לֹא יֹאכַל בּוֹ.²

הבת מוצגת כאן כשלוחה של משפחת אביה, וכזכאית לאכילה מהתרומה ומהמעשר המופרשות לו מתוקף מעמד זה. מעמדה זה אינו עצמאי, אלא מהווה נגזרת של היותה חלק ממשפחת הכהן, עובדה שבאה לידי ביטוי בצורה מובהקת בכך שההיתר שלה לאכול מהקודשים חוזר לתוקפו כשהיא מתגרשת וחוזרת אל בית אביה. לאישה אין מעמד דתי עצמאי או תפקיד בעבודת המשכן, והיא נחשבת לנספח של המשפחה אליה היא משתייכת – משפחת אביה בצעירותה או לאחר גירושיה, ומשפחת בעלה לאחר נישואיה.

¹ מנחם כהנא, סתם מיתה סקילה או חנק; אהרון שמש, כמה מיתות נמסרו לבית דין ולמה המציאו חכמים את מיתת החנק
² ויקרא כב

ההתייחסות הנוספת לבת כהן בפסוקים היא בהקשר של זנות, ועונש המוות בשריפה הבא בעקבותיה:

אִשָּׁה זֹנָה וַחֲלָלָה לֹא יִקְחוּ וְאִשָּׁה גְרוּשָׁה מֵאִשָּׁה לֹא יִקְחוּ כִּי קֹדֶשׁ הוּא
לֹא-לְהָיוּ: וְקִדְשָׁתוּ כִּי אֵת לְחֶם אֶל-לֵהֶיךָ הוּא מִקְרִיב קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָךְ כִּי
קֹדֶשׁ אָנִי ה' מְקַדְשְׁכֶם: וּבַת אִישׁ כֹּהֵן כִּי תַחַל לְזַנּוֹת אֵת אָבִיהָ הִיא
מִחֲלָלָת בָּאֵשׁ תִּשְׂרֹף:³

בשונה מכל המקרים האחרים של גילוי עריות לסוגיו, בהם התורה ובעקבותיה המשנה בוחרות באחת משתי ברירות המחדל – החניקה והסקילה – זוכה בת הכהן לעונש מיוחד: שריפה. באופן אינטואיטיבי, מוות בשריפה משתקף כעונש כואב ומייסר יותר משאר המיתות, בייחוד בהשראת סיפור מותו המפורסם של רבי חנניא בן תרדיון⁴. נראה שלנוכח האלימות הקיצונית שמהווה מיתת השריפה הקלאסית, עוברת הפרקטיקה של השריפה תהליך של ריכוך והסדרה במשניות ובמדרשי ההלכה. עם זאת, גם לאחר תהליך ריכוך שכזה, היא נותרת כתיאור מזעזע ומייסר:

מצות הנשרפין: היו משקעין אותו בזבל עד ארכובותיו, ונותנין סודר קשה לתוך הרכה וכורך על צוארו. זה מושך אצלו וזה מושך אצלו עד שפותח את פיו, ומדליק את הפתילה וזורקה לתוך פיו ויורדת לתוך מעיו וחומרת את בני מעיו.
רבי יהודה אומר, אף הוא אם מת בידם לא היו מקיימין בו מצות שרפה, אלא פותחין את פיו בצבת שלא בטובתו ומדליק את הפתילה וזורקה לתוך פיו ויורדת לתוך מעיו וחומרת את בני מעיו.
אמר רבי אליעזר בן צדוק, מעשה בבת כהן אחת שזינתה, והקיפיה חבילי זמורות ושרפיה. אמרו לו, מפני שלא היה בית דין של אותה שעה בקי⁵.

את הנימוק למתן העונש המיוחד לבת הכהן נוכל למצוא בפסוקים, ובניסוח חד משמעי: "את אביה היא מחללת". בת הכהן מובדלת מפנויה או מארוסה רגילה בהשתייכותה למשפחה המיוחסת. כאמור, השתייכות זו היא תמצית מעמדה של בת הכהן, מעמד שלא כולל אופי עצמאי ואימננטי של מחויבות או ציוויים, כי אם אופי של נספחות משפחתית לשבט הכהונה הנבדל, הגוררת בעקבותיה שותפות בזכויות היתר של השבט. הזניה מתוך

³ ויקרא כא

⁴ לגביו מוזכרים, בדומה למשנה אצלנו, חבילי זמורות כחלק מתהליך השריפה, כדבר שממהר את השריפה ומקצר את הכאב.

⁵ משנה סנהדרין ז, ב.

מעמד כזה זוכה ליחס מחמיר יותר מזנות רגילה. כמו זכויות היתר, גם הענישה אינה קשורה לבת הכהן באופן אימננטי, אלא היא נגזרת של המעמד השבטי שלה.

דברים אלו משתקפים בפסיקתה של הגמרא, הדנה בחומרתן השונה של סוגי המיתות:

שריפה חמורה מסקילה – שכן ניתנה לבת כהן שזינתה. ומאי חומרא – שכן מחללת את אביה. אדרבה, סקילה חמורה שכן ניתנה למגדף ולעובד עבודה כוכבים, ומאי חומרא – שכן פושט ידו בעיקר⁶.

חילול בית אביה של בת הכהן מושווה כלאחר יד, ללא צורך בפסוק מגבה, לחילול שם שמיים, לפשיטת היד בעיקר. החטא במימרה הזו מוצג כפגיעה בגורם חיצוני או כהתנגדות לו, ולא כאשמה אישית. בשונה מדיני העריות האחרים, המבטאים חריגה מן הסדר החברתי הכללי ועונשם – סקילה – מבטא אופי קהילתי יותר, בת הכהן מוצאת להורג לאחר שחללה את כבוד משפחתה, כבוד שבמידה מסוימת מוגדר באמצעות העונש הייחודי למחללת אותו. למעשה, בת הכהן נרצחת על כבוד המשפחה.

כלתו של ראש השבט

אם נחפש התייחסויות נוספות בתנ"ך לנושא השריפה נמצא אותן, בין השאר, בסיפור מעשה יהודה ותמר, ובתגובתו המיידית של יהודה לידיעה על כניסתה של תמר להריון:

וַיְהִי כַּמְּשָׁלֶשׁ חַדְשִׁים וַיֵּגֵד לַיהוָה לְאֹמֵר זָנְתָה תָמָר פְּלֶתֶךָ וְגַם הֵנָּה הָרָה לְזַנוּנִים וַיֹּאמֶר יְהוָה הוֹצִיאוּהָ וְתִשְׂרֶף: ⁷

בשלב זה, מערכת היחסים בין יהודה ותמר אינה מערכת יחסים אינטימית והדדית. אשמתה של תמר אינה בכך שהיא בגדה ביהודה והפרה את הקשר הזוגי ביניהם, שהרי אין קשר כזה. הקשר בין תמר ליהודה הוא קשר משפחתי, במובן ההלכתי היא זקוקתו, ובמובן הריאלי, לאחר שנשאה שניים ממשפחת יהודה היא מוגדרת כחלק מהשבט, מהמשפחה. הריגתה של תמר, אם כך, היא מה שנכונה בשפתנו רצח על כבוד המשפחה, תגובה להתנהגות המחללת את שם השבט אליו היא משויכת. נוכל לדמיין את יהודה מתיר את תמר להינשא לאדם זר, אבל מרגע שזנתה והפרה את כבוד המשפחה, עונשה הוא השמדה – שריפה.

מתוך הקשר זה, הרואה במיתת שריפה עונש הבא כתגובה לחילול כבוד המשפחה, ניתן לקרוא גם את המקרה השני שעונשו לפי התורה הוא שריפה:

⁶ סנהדרין נ ע"א.

⁷ בראשית לח.

וְאִישׁ אֲשֶׁר יִקַּח אֶת אִשָּׁה וְאֶת אִמָּהּ זָמָה הוּא בְּאֵשׁ יִשְׂרְפוּ אֹתוֹ וְאֶתְהָן
וְלֹא תִהְיֶה זָמָה בְּתוֹכְכֶם⁸ :

מדוע נענש השוכב עם אישה ועם אמה בעונש שונה מהשוכב עם כלתו, או עם כל זוג נשים אחר? קיום היחסים עם אשה ועם אמה שובר את מבנה המשפחה הבסיסי ביותר, ואת היחסים שבתוכו. חילול כזה הוא פגיעה בלב המשפחה ובכבודה, הורס את מבנה השבט (עליו נעמוד בהמשך) ולכן זוכה להיחס הטוטאלי והייחודי לו זוכה בת הכהן. הנשים והאיש זוכים לעונש ייחודי, בשל חילול כבוד המשפחה.

אשתו של האיש

ניתן להציע שהתורה מאפשרת מקום למודל קיים של רצח על כבוד המשפחה. בשונה מסקילה ומחנק⁹, השריפה אינה הוצאה להורג הנובעת ממוטיבציה ומסמכות דתית, אלא מתוך זעם משפחתי-שבטי לזהב הדורש את שלו. ההלכה רק מאפשרת את המשך קיומו של המודל הקדום בתוך המסגרת המגבילה שהיא מבנה, ולא מייצרת אותו.

נהוג¹⁰ להשוות את איסור סוטה לסיפור יהודה ותמר, ולטעון כי מדובר בדין ובמקרה שמגמותיהם הפוכות. ההלכה ממשיכה את מגמתם של הפסוקים בפרשיות כגון סוטה ואחרות, ובונה מודל הממסטר את המין ומעצב מבנה משפחתי המבוסס על הצדקות דתיות וחברתיות. מתוך מגמה כזו, סולדת הגישה ההלכתית מרכישת האישה אל תוך השבט ומהשלכותיה, כפי שכמעט באו לידי ביטוי בדינה של תמר. ההלכה משרטטת מגמה המתרחקת מהגבלה וענישה מקומית, המבוססת על כבוד המשפחה ומתקדמת לעבר חוק בעל אופי כללי יותר הבונה את המשפחה כיחידה משפטית בעלת הגדרות אוניברסליות הכוללות בתוכן את משטור המין. במקביל, מגמה נוספת בדברי חכמים, היא המיקוד של ההוצאה להורג בהוצאת הנפש לצד שימור הגוף, וכהמשך למגמה הומנית זו – ביטול, הלכה למעשה, של אפשרות ההוצאה להורג¹¹.

החוק ההלכתי נשען על הצדקה דתית, ונקודת המבט שלו היא חברתית ומשפטית, ולא אישית-שבטית הנשענת על רגשות הזדהות פרטיקולרית. בהתאם לאופיו הכללי, החוק רואה בעונש המוות, המשמר את האנרגיות הקמאיות של השבט, מעשה המתרחש רק בקצה הרחוק מאוד, הכמעט בלתי קיים, של הסקאלה המשפטית המוסדרת. מהמקום השבטי נעה ההלכה אל החוק: החל במגמת הפסוקים, הנעה מדינו החד-משמעי של

⁸ ויקרא כ' י"ד

⁹ ואולי בדומה להריגה בסיף, כפי שפורט לעיל.

¹⁰ להרחבה: ישי רוזן צבי, הטקס שלא היה.

¹¹ להרחבה: משה הלברטל, מהפכות פרשניות בהתהוותן.

יהודה אל המקרה המורכב של הסוטה, וכלה בפסיקה, המשלבת בתוכה מגמות הומניות אוניברסליות.

אך נדמה שסיטואציות מסוימות מעוררות את האנרגיה השבטית, המשפחתית, שעוד קיימת בתת המודע של החברה, ובהן ההלכה 'מיישרת קו', ואולי אף יותר מכך – מייצרת אנרגיה כזו. מבחינה זו מקרה בת הכהן מעניין ומיוחד – בעוד ההלכה נעה במגמה לעבר החוק החברתי והמשפטי, מעמדה של בת הכהן ועונשה מושתת כולו, ואולי אף משתית, את חשיבותה השבטית של הכהונה. בכך התורה מבצעת מגמה הפוכה לזו שתוארו, וחוזרת לזעם השבטי הישן והטוב ולעונש השריפה המגיע אתו.

כך, ובצורה אופיינית לתהליך ההתפתחות ההלכתי¹², מגמתה הסותרת של ההלכה תצליח להכתיב במידה מסוימת גם את אופייה יוצא הדופן של מיתת השריפה. המודל של השריפה אותו מציגה המשנה, הוא מודל המתרחק מהיסוד הקמאי (ואף רואה בשריפה הקלאסית פסיקה של בית דין שאינו בקיא בהלכה!), מודל שחוזר ומתייחס לנפש ולהקשר הדתי של השריפה, על פני השריפה הקלאסית, השבטית והמשמידה. עם זאת, היסוד הקמאי נותר חקוק במיתה זו – במקרים בהם היא מתרחשת, ובעצם אופיה הלוהב.

יהדות של משפחה

על מנת להבין את הרובד הנוסף שמעניקה הקריאה של מיתת השריפה כרצח על רקע כבוד המשפחה, יש לעיין באופיו ובמרכיביו של רצח כזה. את הרקע לרצח על כבוד המשפחה מגדיר שריף כנענא, פרופסור לאנתרופולוגיה באוניברסיטת ביר-זית כך:

הדבר בו מבקשים הגברים לשלוט במשפחה או בשבט בחברה פטריילינלית הוא כוח הרבייה. בשבט, נחשבות נשים כמפעל לייצור גברים עבור השבט. רצח על רקע כבוד המשפחה אינו אמצעי לשליטה בכוח או בהתנהגות המינית. הרקע לרצח כזה הוא נושא הפריון, או כוח הרבייה¹³.

בחברה נודדת, בה האלמנט הבסיסי לחיים אינו הקרקע אלא הרכוש, היחס לדינים הקשורים לרכוש הוא יחס דרמטי ביותר. בחברה כזו, עבירות רכוש מהוות איום ישיר על קיום השבט או המשפחה, והיחס אליהן הוא בהתאם. הרכוש היקר ביותר של השבט הוא הילדים, העובדים וממשיכים את קיומו של השבט. חשיבותן של הנשים נגזרת מהיותן הגורם המייצר את הרכוש היקר ביותר, ולכן בגידה שלהן בייעוד הזה זוכה ליחס מתאים.

¹² הלברטל, שם; וכן, משה הלברטל, הופעת ההלכה.

¹³ Suzanne Ruggi. "Commodifying Honor in Female Sexuality: Honor Killings in Palestine". Middle East Research and Information Project.

השריד היחיד להתנהלות השבטית במשפט ההלכה הוא המבנה של משפחת הכהונה. המשפחה הזו, המשמרת את המבנה המשפחתי והתורשתי שלה גם לאחר שההבדל בין שאר השבטים נמחק, משמרת בתוכה את האנרגיה המשפחתית, הנומדית, שבליבו של ההרג על כבוד המשפחה. הדין הייחודי לבת הכהן מבנה את חשיבותה של משפחת הכהונה, ככזו שטומאה וחילול שלה שווה יותר מחייו של הפרט ובכך יוצר משפחת-אליטה המסמלת את נוכחות הקב"ה בתוך העם ומתפקדת כמגשרת בינו לבין העם בפועל – במקדש, בחיי השדה ואף בחינוך. דינה של בת כהן הוא תוצר וגורם של חשיבותה המיוחדת של משפחת הכהונה. האלמנט השבטי הוא אלמנט שלא שרד בחברה היהודית ובנורמות שלה, (ואפילו בשבט הכהנים אלמנט זה נשחק מאד) אך בנקודות השיא, נקודות החיים – מבנה המשפחה והילודה – והמוות, הוא שב ומופיע. בליבו הקמאי של המשפט ההלכתי, של הצדקת החיים והמוות הדתית, ומתוך כך של הזהות היהודית, נמצאים האלמנטים המשפחתיים. הקדושה היהודית מבוססת באופן הדוק על מישטור המשפחתיות והילודה מחד, ועל הנכונות להקריב בשבילם את החיים מאידך, קדושה שמגיעה לשיאה בדינה המיוחדת של בת כהן.

דין בן סורר ומורה כבגידה

מערכת יחסים נוספת הבאה לידי ביטוי בפרקים שלפנינו, היא מערכת היחסים שבין הבן להוריו. דין בן סורר ומורה מתאר עונש מוות המושג על נער צעיר הממרה את קול הוריו. הפסוקים מתארים את הבאתו של הבן הסורר אל בית הדין ואת סקילתו. מה חטאו של הבן הסורר? האם חוסר ההקשבה שלו להוריו והנהנתנות שלו מצדיקים את הריגתו? דינו של בן סורר ומורה הוא דין שהיה נראה יוצא דופן ולא ברור כבר בעיני חז"ל:

דתניא: אמר רבי שמעון, וכי מפני שאכל זה תרטימר בשר ושתה חצי לוג יין האיטלקי אביו ואמו מוציאים אותו לסקלו? ¹⁴

את חוסר הבהירות הבסיסי הזה אנחנו מוצאים כבר בפסוקים. המבנה הספרותי של פרשיית בן סורר ומורה בנוי בצורה מעורפלת ולא ברורה: על פי המבנה הפשוט, לא ניתן להבין באיזו נקודה נגמר תיאור המקרה (הפרוטזיס) ובאיזה שלב מתחיל תיאור הדין (האפודוזיס).¹⁵ מבנה זה, יחד עם המימרא המפורסמת של רבי שמעון, הפוסק שבן סורר ומורה "לא היה ולא עתיד להיות, ולמה נכתב – דרוש וקבל שכר"¹⁶, מציב את דין הבן

¹⁴ סנהדרין ע"א.

¹⁵ יוסף פליישמן, 'בן סורר ומורה' במשפט המקראי ובמשפט התלמודי

¹⁶ סנהדרין, שם.

הסורר במקום מיתי, סמלי. המקרה הזה לא יכול להקרא רק כדין מסוים ומקומי, אלא כתיאור מקרה אפי המשרה מאופיו על המבנה המשפחתי וסמכויותיו¹⁷.

הסביבה, הזמן, המצב

על מנת להבין את המקום המיתי אותו תופס הבן הסורר, ננסה לפרק את המקרה למרכיביו. הרכיב המרכזי בסוגיית בן סורר ומורה, ובעיקר במקורות התנאיים והאמוראיים שבה, הוא רכיב הזמן. המשנה, ולאחריה הגמרא, מתאמצות להגדיר את הזמן המדויק בו הנער הצעיר יכול להכנס לקטגוריה של בן סורר ומורה, כשבסופו של דבר זמנו נקבע לבין שלושה לשישה חודשים בסביבות גיל שלוש עשרה. עמל פרשני זה מציב את הבן הסורר בנקודה קריטית בשלבי ההתפתחות שלו – הנקודה המדויקת שבין ילדות לבגרות, נקודת האיזון ההיסטורית שלאחריה הוא נחשב לאדם מבוגר לכל דבר, ומצופה ממנו להקים משפחה ולהפוך לחלק מהחברה.

בנקודה רגישה זו בדיוק, מהווה הנער איום מרכזי ביותר על החברה ועל המבנה המשפחתי. בשלב זה, הבחירה שלו להתקיים כטפיל על חשבון משפחתו, לא להקשיב לדברי הוריו ולכלות את ממונם, הופכת למסוכנת לסדר החברתי כולו. חשוב לראות את אכילתו התאוונתית של הבן הסורר בעיני החברה הקדומה: האוכל בחברה כזו הוא מוצר יקר ערך, ואינו משאב אינסופי. זלילתו של הבן הסורר וחוסר התרומה שלו תבוא לעולם על חשבון אחרים. בכך הוא מהווה לא רק דמות דמונית תיאורטית, אלא איום ממשי על התא המשפחתי.

יש לשים לב לעניין נוכח-נסתר האופף באופן משמעותי את דמותו של המתבגר – העניין המיני. המרכיב הראשון שטבעי היה לשייך לנער מתבגר הבוחר בחיי הוללות, הוא המרכיב המיני. עם זאת, המרכיב הזה נעדר מתיאורו של הבן הסורר בפסוקים, ואף במשנה ובגמרא לא מתואר כחלק מחטאו. המשנה והגמרא מפצות על החוסר הזה בשפע של תיאורים הלקוחים מן העולם המיני בעיסוקם בדמות הבן הסורר; הדיון סביב גילו, למשל, בנוי כולו כתיאור מדוקדק של ההתפתחות המינית שלו, ומשולב בדיון על האפשרות שלו להוליד. ייתכן, כי דווקא היותו של הבן הסורר דמות א-מינית מהווה חלק מהשחיתות שלו עצמה. מצופה ממנו להתחתן ולהוליד בית, ובהוללותו הניהיליסטית הוא מעדיף את האכילה והשכרות.

ילדי הלילה

השוואה חשובה לדמותו של הבן הסורר נמצאת בדמותה של הנערה המאורסה. הנערה המאורסה שזנתה או שנאנסה זוכה ליחס מיוחד במקורות, ובדמותה מהווה גם היא מודל לצד הגרוע ביותר של גילוי העריות או האונס. גם מקרה הנערה המאורסה מוגדר בזמן

¹⁷ להרחבה: משה הלברטל, שלטון האב בבניו, מתוך: מהפכות פרשניות בהתהוותן.

בצורה מדויקת, ועל פי דעות מסוימות, יכול להתרחש אך ורק בפרק הזמן המקביל שבו יכול הנער בן גילה להיחשב כבן סורר ומורה. גם את דמותה של הנערה המאורסה יש לראות במבט רחב: היא משקפת את הפוטנציאל המשפחתי העומד בפניה. דמותה של הנערה שזה עתה מתבגרת ומתארסת מקבילה לדמותו של הנער המתבגר, שאמור להפוך לאחראי על חייו. זנייתה (או אינוסה) של זו, כטפילותו של זה, מהווים איום אמיתי על התא המשפחתי ממנו הם באים, ומתוכו על מבנה הקהילה כולה.

עם זאת, הגמרא¹⁸ משקיעה עמל פרשני בהדגשת ההבדל בין מקרה בן סורר ומורה לבין סיפורה של הנערה המאורסה, כבינו לבין סיפורים דומים אחרים. בכך היא מדגישה את אופיו הייחודי של האירוע המתואר, ואת חוסר ההשתייכות שלו לרצף ההלכתי של דיני עריות או ממונות. הדוגמא המשמעותית שמביאה הגמרא להבדל שבין הדינים היא השמירה על גזר הדין של הנערה המאורסה גם לאחר שהתבגרה, לעומת שינוי דינו של הבן הסורר שבגר. דינה הסימבולי של הנערה המאורסה שזנתה הוא מוות בסקילה, מוות אותו מבצעת הקהילה, והגמרא מציעה את האפשרות שלאחר בגרותה יתחלף העונש לברירת המחדל של העונש הפרטי – חנק. שלילת האפשרות הזו מקבעת את דמותה של הנערה כחלק מהמערכת המשפטית הכללית – מרגע שדינה נקבע, הוא הדין. לעומתה, הצד הדמוני בדמותו של הבן הסורר משמר את היותו דמות ייחודית וזמנית. עונשו של בן סורר שבגר בטל – "ברח עד שלא נגמר דינו ואחר כך הקיף זקן התחתון פטור"¹⁹.

זמנך עבר

לבסוף, נקודה משמעותית בדינו של הבן הסורר היא ה'הלאמה' – העברת ההתרחשות התוך-משפחתית לעיסוק משפטי בבית הדין הקהילתי. כבר בפסוקים מתואר המעבר של הטיפול בבן הסורר, שלא סר למרותם של אביו ואמו, לבית הדין. לתהליך זה נוסף במקורות התנאיים שלב נוסף – המלקות. מהביטוי 'ויסרו אותו', שבפשטו נשמע כמתאר את מערכת היחסים הלא תקינה בין הנער להוריו, לומדת המשנה שלב הקודם להגדרתו של הנער כבן סורר ומורה, בו הוריו מביאים אותו לבית הדין ובית הדין מלקה אותו. בשלב זה נכנס הבן לאחריותו של בית הדין, והסכנה שבו מוכרת כסכנה שאינה פוגעת רק במרקם המשפחתי, אלא במבנה החברה בכללה. שלב זה נחשב להתראה של הנער, ומהווה שלב ראשון בהגדרתו כבן סורר ומורה.

דמותו הדמונית והמיתית של הבן הסורר בנויה בצורה כזו שתדרוש את תגובת החברה, הרואה בו איום עליה, ולא רק על המשפחה. במידה מסוימת, ניתן להגדיר את הקשר בין החברה והמשפחה כקשר הדוק אף יותר, בו המשפחה מהווה את נציגת החוק, וההתנתקות הנהנתנית ממנה מהווה פגיעה בחברה כולה באופן ממשי. ניתן לראות פיתוח

¹⁸ סנהדרין ע"ב.

¹⁹ משנה סנהדרין ח, ד.

של הגישה הזו בדבריו היפים של האדמו"ר מסוכוטשוב, ה'שם משמואל', המקשה מדוע מחילתם של ההורים מוציאה את הנער מגדר בן סורר ומורה:

אך נראה דהנה איתא במד"ת (פ' האזינו סי' ד') שתשובה מועלת לישראל ולא לעכו"ם. ונראה דמחמת שישראל הם בני אברהם יצחק ויעקב, שהם בעצם נפשות טהורות וטובות רק שבמקרה נתלכלכו בעבירות, אבל כשעושה תשובה שוב מתעוררת בו הנקודה השרשית האחוזה בשלשלת הקודש עד האבות הקדושים ושופעת בו רוח חיים חדשים ממקור ישראל, ובודאי תתמיד תשובתו וישאר נאמן להשי"ת ותורתו, אבל עכו"ם מאחר שנתקלקלו ונכרתה חיותם כענף הנכרת ממקום חיותו שוב אין לו תקנה, ואף כשיעשה תשובה בודאי לא תתמיד ויחזור לסורו. הכלל שכל עצמה של תשובה שמועלת היא מפני ההשתלשלות עד האבות, ממילא זה שהוא סורר ומורה נפסק חיבורו מאביו ואמו ושוב אין לו חיבור בשלשלת הקודש בודאי שלא יעשה תשובה, ואף אם יעשה לא תתמיד ויחזור לסורו, וסופו ללסטם את הבריות, אבל כשאביו ואמו מוחלין לו הנה הוא עדיין נקשר בשלשלת הקודש, שוב אינו נהרג, שיכול להיות שעוד ישוב בתשובה שלימה המתקבלת כנ"ל:

ולפי דרכנו י"ל דכל עונש בן סורר ומורה הוא מחמת שנפסק חיבורו מאביו ואמו, וכל זה שייך באדם פרטי אבל כלל ישראל שבלתי אפשר שיופסק חיבורם משרשם בפנימיותם ושוכן אתם בתוך טומאתם²⁰.

הבן הסורר נענש במוות כיוון שהוא נתפס כמאיים על השושלת הקהילתית היהודית, העוברת מאברהם אבינו אליו, דרך הוריו. בשלב בחייו בו הוא נמצא, השלב הקריטי של ההתפתחות המינית וההתבגרות, הוא אמור לעמוד על רגליו, לצאת מבית הוריו ולהקים בית משל עצמו. בבחירתו בצורת חיים ניהיליסטית ונהנתנית, התורה רואה בו איום על המבנה המשפחתי, החברתי והשושלתית כולו. מתוך כך, התורה בוחרת להפקיע אותו ממעמדו האנושי, הנערי, ולהתייחס אליו כאל מיתוס ואל סמל הרוע והשחיתות. לכן, ובשונה מנידון למוות "סטנדרטי", נראה שהתורה כמעט ששה להוציא את הבן הסורר להורג. הנימה הסלחנית של התורה, המטשטשת את גבולות ההוצאה להורג הרגילה ומאפשרת לו לחזור למשפט עד הרגע האחרון ממש, משתנה בדינו של הבן הסורר מרגע שהוא מוגדר כ"גברא קטילא", ודינו נחתך למיתה²¹.

²⁰ שם משמואל כי תצא.

²¹ ועי' בשיטת רש"י בסנהדרין שם.

יחסי אב ובנו

מערכת היחסים השלישית המופיעה מספר פעמים בחציה השני של מסכת סנהדרין, ובמסכת מכות הבאה אחריה ומהווה המשך ישיר שלה²², היא מערכת היחסים בין אב לבנו. הדיון המרכזי המציג את מערכת היחסים הזו הוא צמד המשניות בתחילת הפרק העשירי הדנות במקלל ובמכה את אביו ואמו. עיקר הדיון בנושא נסוב סביב דרכים שונות לפגיעה באב, כשאחת הבולטות שבהן היא הכאת אב שהתחייב בעונש מוות, ושאלת החיוב על כך:

היוצא ליהרג, ובא בנו והכהו וקיללו – חייב. בא אחר והכהו וקיללו – פטור²³.

המקרה המוצג כאן הוא מקרה קיצוני. הבן רואה את אביו מוצא להורג, ניגש אליו ומכה אותו. יותר מכך, יש פה דין תמוה אותו גם הגמרא, לאחר דיון ארוך, לא מצליחה לנמק. הנרצח מוגדר כ'גברא קטילא', בן מוות, מת חי שאין אפשרות או סיבה לפצות אותו על כל נזק או בושה שנסובה לו. בשלב הזה, מבחינה הלכתית הוא כבר אינו נחשב חי. עם זאת, הגמרא מתעקשת שלא זה המצב במערכת היחסים בין אב לבין בנו. אפילו המקלל או המכה את אביו לאחר מותו, חייב מיתה על המעשה שעשה. מערכת היחסים בין הבן לאב מוצגת כמשהו שמעל לטבע, ככוח עליון שחזק יותר מהבנתה ההגיונית של הגמרא שפגיעה הנעשית לאחר המוות אינה אמורה להיחשב לפגיעה.

ביתו של אריפוס

מקרה נוסף המציג את מערכת היחסים הזו בהקשר אבסורדי, נמצא בסוגיית הבא במחותרת. הבא במחותרת הוא הפורץ אל בית באישון לילה, שדמו מותר וההורג אותו לא נענש. הגמרא מגבילה את המקרים בהם הפורץ נקרא 'בא במחותרת' ודנה בשאלה האם מקרה ברירת המחדל הוא שמותר להרוג את הפורץ, ורק במקרה בו ברור שהפורץ אינו בעל כוונות זדון אסור להורגו, או שמקרה ברירת המחדל הוא שאסור להרוג את הפורץ, ורק במקרה בו ברור שהוא מסוכן דמו מותר. הדוגמאות בהן הגמרא משתמשת להדגמת האפשרויות מפתיעות:

תנו רבנן: אין לו דמים אם זרחה השמש עליו. וכי השמש עליו בלבד זרחה? אלא: אם ברור לך הדבר כשמש שאין לו שלום עמך – הרגהו, ואם לאו – אל תהרגהו. תניא אידך: אם זרחה השמש עליו דמים לו וכי השמש עליו בלבד זרחה? אלא: אם ברור לך כשמש שיש לו שלום עמך

²² ואף מחוברת אליה בחלק מכתבי היד.

²³ תלמוד בבלי מסכת סנהדרין, פה ע"א.

— אל תהרגהו, ואם לאו — הרגהו. קשיא סתמא אסתמא ! — לא קשיא, כאן — באב על הבן, כאן — בבן על האב. אמר רב: כל דאתי עלאי במחתרתא — קטילנא ליה, לבר מרב חנינא בר שילא. מאי טעמא? אילמא משום דצדיק הוא — הא קאתי במחתרתא ! אלא משום דקים לי בגווייה דמרחם עלי כרחם אב על הבן²⁴.

מערכת היחסים בין אב לבנו היא מערכת יחסים טעונה ולא הדדית. ברור לגמרא שהאב מרחם על בנו, ולעולם לא יהרוג אותו, גם במקרה בו הוא פורץ לביתו. באותה המידה, ברור לגמרא שהבן הפורץ לביתו של אביו מהווה עליו איום המצדיק את הריגתו בכל מצב. המקרים המתוארים כאן נראים אבסורדיים לקורא המודרני. כמו במקרה הקודם, האב מסמל את הטוב המוחלט, הנמצא מעל לכל הגיון ואילו אישיותו של הבן כל כולה מרד ומלחמה עד למוות ואף לאחריו בדמותו של אביו.

גלות וקהילה

התייחסות רלוונטית נוספת למערכת היחסים שבין אב לבנו נמצאת במסכת מכות. הדיון בגמרא נסוב סביב גדרי הגלות וזהות הגולים לעיר מקלט:

האב גולה ע"י הבן. והאמרת יצא האב המכה את בנו? דגמיר. והאמרת אע"ג דגמיר, מצוה קעביד? בשוליא דנגרי. שוליא דנגרי חיותא היא דלמדיה! דגמיר אומנותא אחריתי²⁵
 תרגום: אם הרג את בנו בשגגה, אב גולה לעיר מקלט. האמנם? הרי במשנה הקודמת נכתב שהאב ההורג את בנו אינו גולה! במשנתנו מדובר במקרה בו הבן לומד, וההכאה אינה הכאה של מצווה. ברם, כתוב שלמרות שהוא לומד מדובר במצווה והאב ההורג לא יגלה? מדובר במקרה בו הוא מלמד את בנו להיות נגר, והלימוד אינו לימוד של מצווה. לימוד נגרות הוא לימוד מקצוע לחיים, שהוא מצווה של האב, אז מדוע שייגלה? מדובר במקרה בו הבן כבר למד מקצוע, ולכן אין זו מצווה ללמדו את המקצוע הזה, ובמקרה בו אביו הרג אותו האב גולה.

כפניו של החוק, לאב מותר להכות את ילדיו מדין חינוך. לכן גם במקרה בו הוא מביא למות הבן, הוא לא אמור להיענש, אפילו לא כרוצח בשגגה. גם כאן, מוצגת מערכת היחסים בין האב לבן כמערכת יחסים לא שוויונית, בה האב מקיים את הטוב המוחלט לעומת הבן התלוי בו כאופוזיציה מוחלשת. העיון במערכת היחסים הזו, שבין בן לאביו,

²⁴ תלמוד בבלי מסכת סנהדרין, עב ע"א

²⁵ מכות ח ע"ב.

ובאופן בו היא מוצגת בסוגיות שלפנינו, מקרב אותנו ישירות לפרשנויות המשמעותיות של מערכת היחסים הזו כפי שהיא מנותחת במסורת הפסיכולוגית:

על-פי תפיסתו של פרויד (1988), הסמכות השבטית מתקיימת באמצעות האב, המשמש מושא למרד, לרצח, לגילוי עריות ולהפרת החוק שאותו הוא מייצג, החוק שאותו מנסים הבנים לחלל ולפרוע. אצל לאקאן דמותו הפיזית של האב המת מוחלפת בדמותו הסימבולית של האב המת של התרבות, שהוא נציג הסמכות והחוק, האחראי המרכזי למנגנון של דיכוי והדחקה המופיע בשפה. שם האב הוא אפוא מקור הסמכות, המסמן או הדימוי של אותה סמכות. אצל לאקאן, הפועל בתוך המסורת הפסיכואנליטית ומוביל אותה למחוזות חדשים, מופיע התסביך בשינוי משמעותי: הסובייקט משתוקק לאמו תמיד. כאשר האב מופיע, רואה בו הסובייקט מתחרה – בין אם הוא (הסובייקט) זכר ובין אם נקבה. הפונקציה המרכזית בקונפליקט היא של האב. תסביך אדיפוס הוא אפוא מנגנון שמעביר את האני מן השלב המדומה, המזוהה עם הקשר הנרקסיסטי לאם, אל השלב הסימבולי, שאותו מייצג האב. ההתגברות על התסביך המיני מאפשרת נגישות לסדר הסימבולי, לחוק האבהי, המתבטא בחוקי השפה. בתפיסה זו, לתבנית האדיפלית שמור תפקיד מנרמל ומרגיע יחסית²⁶.

האב מסמל את החוק ומבנה אותו, הוא לא רק נציג החוק, אלא גם הבסיס הקמאי לכוחו של החוק עצמו, שבתורו מגבה את סמכותו של האב. מערכת היחסים החד צדדית בין הבן לאב, כפי שמציג אותה לאקאן, תואמת את מערכת היחסים המוצגת בסוגיות שסקרנו לעיל. האב הוא לא רק נציגה של הקהילה והמכניס את הבן בשעריה, הוא החוק גם במובן המשפטי הפשוט שלו – מניעיו של האב לעולם לא ייחשדו כמניעים לא טהורים, גם במקרים בהם המציאות מעידה כנגדו, כשהוא נתפס פורץ לבית בנו או אף הורג אותו במכותיו. הוא גם הבסיס לכוחו של החוק – אל מול הבן, החוק והאב הם כמעט זהים, כוחו של החוק נובע ממעמדו של האב כמכונן שלו במערכת היחסים מול הבן, המפתח עוינות לכוח האחר ותשוקה המנוגדת אליו, וכוחו של האב מכונן על ידי החוק המכיר בו כטוב המוחלט²⁷. בכל המקרים שראינו, רצף של מקרים אבסורדיים וקיצוניים, מוצאת דמותו של האב מהזוהות המסוימת שלה והופכת, כמו הבן הסורר והמורה, לסמל של מערכת היחסים המשפחתית שהיא המקור להמשכיות הקהילה והחוק בדמותו של הבן

²⁶ האנציקלופדיה של הרעיונות, ערכים 'שם האב' ו'אדיפוס'.

²⁷ כלומר, דווקא מערכת יחסים שנוצרת בין האב לבין החוק נעשית הדדית ומפרה.

שיהפוך בתורו לאב. החוק, השואף לגעת בנושאים של החיים והמוות, נזקק למקור הזה כדי לגעת ביסודות העמוקים ביותר של החברה והמסורת.

הסירוס הסמלי מתרחש עם הווצרות הסובייקט בעת כניסת המסמן לחיי היצור החי, כאשר התינוק מתחיל להשתמש בשפה כסיפוק תחליפי לדברים והמילים מחלקות עבורו את העולם לאובייקטים. אם המובן הדמיוני של הסירוס הוא מגבלה על עונג, הרי שהסירוס הסמלי הוא הסיבה להווצרות התשוקה. האחר הגדול המסרס באופן סמלי הוא השפה, שמביאה איתה תמיד חוסר סיפוק מכך שהמילים אינן הדברים עצמם. חוסר סיפוק זה הוא הבסיס לתשוקה האנושית. לאקאן השאיל את מושג הסירוס מפרויד, אך בהבחנה בין המשלב הדמיוני לסמלי הוא הדגיש את הכרחיות הסירוס להתפתחות הסובייקט²⁸.

סיכום

במאמר סקרנו שלוש סוגיות משמעותיות מבין הסוגיות העוסקות בדיני מיתה במחציתה השנייה של מסכת סנהדרין. בסוגיה הראשונה פגשנו את דמותה של בת הכהן, הנשרפת לאחר שהיא זונה ומחללת את כבוד שבטה. פעולת ההשמדה האלימה של השריפה מבנה את שבט הכהנים כזרע קודש, משפחה הנושאת בקיומה את הקשר בין העם לבין ריבונו של עולם. כך מונח המבנה השבטי, הנומדי, בלב המבנה שמעניק החוק למשפחה ובאפשרויות ההוצאה להורג שההלכה מציעה.

הדמות השנייה שעלתה במאמר היא דמותו של הבן הסורר והמורה, ולצדו דמותה של הנערה המאורסה. הבן הסורר מוצג כדמות מוקצנת, מיתית, המאיימת בעצם קיומה על התא המשפחתי ומתוך כך על המבנה של החברה כולה. כתגובה לאיום הבסיסי הזה, מגיב החוק ב'הלאמה' של דמות הבן ובהוצאה של דינו מהשדה הביתי אל בית המשפט, בו הוא נשפט כאירוע ייחודי, שאינו מונח על סקאלת החוק הרגילה, ומרגע שדינו נחתם אינו זכאי לרחמים כלל. לצדו, הנערה המאורסה היא ילדה-אישה הטומנת בחובה את המשכיות המשפחתית, והחילול שלה זוכה ליחס חמור בהתאם. כך, שוב, מוצב המבנה המשפחתי כבסיס לסדר ולמבני החברה והמשפט, שבתורם מגדירים אותם²⁹.

לבסוף, מערכת היחסים השלישית העולה מן הסוגיות היא מערכת היחסים הייחודית שבין האב לבנו. האב הוא נציג החוק והבסיס אליו, ולכן תופס מקום ייחודי בחוק. לאב

²⁸ יהודה הישראלי, מלאכת הטיפול הלאקאניאני, עמ' 36.

²⁹ האם אפשר לראות במבנה הזה אחדות תוכן וצורה? האם מערכת היחסים בין המשפחה לחוק מקבילה, או קשורה, למערכת היחסים שבין ההורים לילדיהם?

מותר להכות את בנו, ומעשיו נשפטים תמיד כבאים מהטוב ומהחוק. לעומתו, הבן הוא אפוזיציה מורדת, נצחית, המערערת על החוק עד המוות ולאחריו, ונענשת על ידי החוק-האב בהתאם. שמו של האב גדול ממנו עצמו, ודמותו של האב מקבלת תחתיו דמות גדולה מהחיים שאין בה רע לעולם.

ניתן לראות, אם כך, שבלב הזהות אותה מכוננת ההלכה ושעליה היא בנויה, ניצב המבנה השבטי. במקביל לתודעת החיים והמוות, המלווה את הקיום היהודי לא כהתגלמות מרטירית, אלא כנכונות טבעית וקמאית, ניצבת התודעה המשפחתית. היחס היהודי למוות אינו יחס של סגידה או אפילו של שאיפה, אלא של אפשרות ריאלית. כך בנושאים של מסירות נפש על קידוש השם, וכך גם בנושאים של הוצאה להורג.

ניתן לומר שזהו התוצר המרכזי של כריכת האפשרות המשפטית להרג עם הקיום המשפחתי – המבנה המשפחתי סופג לתוכו את עצמתם של החיים והמוות, והיותו הבסיס לחברה, לעבודת ה' ולקיום מוסרי מתבררת ומתחדדת. בנוסף, המשפט, ההלכה ועבודת ה' מקבלים אל תוכם אופי 'נורמלי', מינורי, רגוע ויומיומי מחד, אך מאידך גם 'קשה', קבוע, ברור מאליו ומתקיים בטבעיות חדה ולא מתפשרת, כמעט בסתירה לתפקידו של המשפט, המתערב ביומיום רק במקרה בו החוק והטבע אינם חופפים.

שאיפתה של ההלכה, כמו גם של המשפחה, הוא הקיום ההמשכי שהיא מנחילה, זאת יחד עם הגדרת בעלי הסמכות בתוכה – סמכותו של האב על בנו, כשעל כתפי האב מונחות ציפיותיה וכוחה של הקהילה, וסמכותו של החוק ההלכתי אל מול הקהילה עצמה. ההלכה מגלמת בתוכה את דבר ה' הנסתר, והאופי החוקי שלה שואף להבנות אותו אל תוך מערכת בת קיימא שמקיימת עתיד רלוונטי. המשפחה מגלמת בתוכה אהבות נסתרות משלה, וגם היא שואפת ליציבות הנטויות סביבן ומבססת את העתיד. החוט המשולש שמצייר הווה של חוק, משפחה המשכית ואופק של מוות המעגן אותו, הוא שילוב עצמתי שמקנה פסיכולוגיה של שותפות היסטורית שאינה רואה במוות אידיאל, אבל לא חוששת מהכריכה שלו כאופק רלוונטי לחיים עצמם.